

Глава осма

**ПРОГРЕСЪТ
И ПАДНАЛИЯТ ЧОВЕК**

*Двадцатый век... Еще бездомней
Еще страшнее жизни мгла,
Еще чернее и огромней
Тень Люциферова крыла.
Чтож, человек? — За ревом стали,
В огне, в пороховом дыму,
Какие огневые дали
Открылись взору твоему?
О чем — машин немолчный скрежет?
Зачем — пропелер, воя, режет
Туман холодный — и пустой?*

А. БЛОК

Като възвисява човека до "господар на тварите" Библията въпреки това е твърде далеч от неговата идеализация. Тя еднаква отрича както неговото приравняване към животните, така и неговото лъжехуманно обоготворяване. Очевидно раздвояване на човешката природа, изразено в поетическата формула: "Аз съм цар, аз съм роб, аз съм червей, аз съм бог" Библията свързва с особен род духовно заболяване, постигнало човечеството в зората на неговото съществуване. Именно то е отслабило и частично парализирало силите, заложили изначално в ноосферата, отдалечило е хората от Бога, поставило ги е в отношение на вражда с природата и със самите себе си¹. Така хармоничният ход в развитието на човека е бил нарушен, с което се и обяснява немалка част от неговата история и съвременен състояние.

Това библейско учение среща опозиция от две насоки: теорията за еднолинейния прогрес и онази разновид-

ност на хуманизма, която смята злото в човека като резултат от неблагоприятните условия на живот.

Трябва да се направи уговорката, че самата вяра в прогреса, в задължителното настъпване на "по-доброто бъдеще" е изкривен вариант на светогледа, изразен в Библията*. Повечето от древните концепции за света изхождат от представата за вселенските кръговрати и цикли, в които неизменно всичко се повтаря и възражда отново. В религиите на Вавилон и Индия, във философията на Платон и Аристотел Земята и човечеството нямат история в истинския смисъл на думата. Природата на мирозданието в тези системи се разбира като нещо по принцип неизменно, лишено от перспективата да се извиси над своето равнище. Само в Библията учението за есхатологическото Царство Божие е открило динамиката на човешкото и вселенското в ъ з х о ж д а н е към съвършенството². Но Писанието не изобразява историята във вид на процес, в който има място само увеличаването на доброто. Подобно на това както сътворяването на света е противоборството между Логоса и Хаоса, така и историята от самото начало е арена на сблъсъка между доброто и злото в човека: и двете имат тенденция към нарастване. С всяка епоха антагонизмът между тях се изостря.

Секуларната теория на прогреса като цяло разглежда историята едностранчиво — като постъпателно и неотклонно засилване на положителните начала в човечеството. Развитието на знанията, обществените институти и етиката се движат според мнението на "прогресистите" преди всичко само напред, а всичко тъмно и зло в човека с течение на времето намалява. Такъв възглед, естествено, изключва възможността за високо духовно равнище на първите хора, което има предвид Библията и отхвърля нейното учение за увеличаването на злото в човешкото общество. Според теорията за прогреса то не е познавало

* Виж. по-горе гл. V.

никакво падение, а само постепенно усъвършенстване.

Тази схема, от една страна, се опира на аналогията с еволюцията на живота. Обаче механичното пренасяне на законите на биологията върху историята е съвсем неоправдано тъй като в обществото вече действат негови собствени закони³. От друга страна, се позовават на сведения за народите, които са запазили "първобитния" начин на живот като на доказателство за тяхната примитивност, която предшества по-високите степени на развитие.

Като си спомня за своята среща с жителите на Огнена земя Дарвин пише: "Тези хора бяха съвършено голи и намазани с боя, техните дълги коси бяха спуснати, устата покрита с пяна от възбуда, изражението на лицата — диво, зашеметено и недоверчиво. Те едва ли са притежавали някакво изкуство и като диви животни са се хранили с това, което успявали да хванат"⁴. Именно така според Дарвин са изглеждали нашите далечни прадеди. Само хилядите години прогрес на цивилизацията са ги направили истински хора.

Библията ни най-малко не смята цивилизацията за изначална, тя не говори и за това, че първите хора са изцяло съвършени същества. Техният вътрешен свят е представен по-скоро като зърно, включващо в себе си само възможността за великото бъдеще. Според Библията първородният грях е отслабил тази възможност и е открил простор за злото в човека, първоначалното негово състояние трябва да се мисли за по-хармонично отколкото след падението, макар в този начален период, от гледна точка на цивилизацията хората, както изглежда, са били "диваци". Това напълно се съгласува и с това, което сега е известно за "примитивните" народи. Станало ясно, че елементарните форми на бита и културата още не означават елементарност в сферата на съзнанието*. Напротив, преходът към по-сложни степени на стопанство и социален строй нерядко дори е водел до упа-

* Вж. по-долу гл. X.

дъчни явления в духовната и нравствената област.

За защитниците на теорията за еднопосочното развитие на културата от нисше към висше остава загадка това най-важно (и единствено) свидетелство за вътрешния свят на доисторическия човек, каквото е неговото и з к у с т в о. Художниците, които рисуват бизоните в пещерите на Алтамир или изрязват фигурки от еленова кост, не са могли да бъдат духовно примитивни същества. Експресията, силата и лаконизмът на линията, уменията да подчертават самата същност на изобразяваното отличават тези произведения на майсторите на каменния век. "Изкуството на първобитните хора по същество съвсем не е примитивно — при цялата примитивност на техните стопански форми и начин на живот."⁵ Тази мисъл на известния изкуствовед Хербърт Кюн сега получи всеобщо признание. И което е особено забележително: това висше изкуство принадлежи на най-древните времена на човечеството и в следващата епоха запада.

Духовната култура въобще се развива по-различно, отколкото материалната цивилизация. Ако химията измества алхимията, ако съвременните информационни средства изместват каруцата, то може ли да се говори, че Роден е изместил Фидий, а Ясперс — Платон?

Биологическата еволюция и техниката се движат основно напред: историята на духа постоянно открива явления на р е г р е с. Летописите на света познават немалко епохи, когато културата и нравствеността са достигнали най-жалко израждане. Кривата на възхода тук е крайно причудлива и съвсем не прилича на линията, която се издига победоносно във висините. Като говори за едновременното увеличаване на доброто и злото, Библията дава по-реалистична картина, отколкото теорията за прогреса.

И прогресистите, и християните вярват в бъдещото съвършенство на човечеството. Първите се позовават на науката, която обаче не може да претендира за познание на тайните на бъдещето. Библията говори за Царството

Божие, черпейки своята увереност в победата над злото от Откровението, което надвишава обикновеното земно познание.

Вторият довод против учението за първородния грях се основава на вярата в х а р м о н и ч н о с т т а н а ч о в е ш к а т а п р и р о д а. Тази вяра води началото си още от античните времена. В средните векове тя се изразява в протест срещу крайностите на аскетизма, а в епохата на Ренесанса са формулирани нейните главни положения. Типичен представител на такъв "хуманизъм" е Рабле, на когото всичко човешко изглеждало прекрасно и естествено. През XVIII в. "просветителите" започнали да се отнасят към учението за първородния грях като "клевета срещу човека". В същото време Русо развива своята концепция за съвършенството на човешката природа, която се деформира от разрастването на градската цивилизация. "Естественият човек" бил обявен за мъченик, който се нуждае от освобождаване. Едва когато той свали от себе си бремето на условностите, само тогава неговия живот ще разцъфне в целия си блясък и величие. Френската революция [в голяма степен рожба на Русо] провъзгласява за своя религия братството между хората и се надява да измени обществения строй, да даде на света възделената свобода и щастие. Но на практика, както и в други случаи, "братството" се обръща в терор. Това е разбираемо тъй като истинското братство е невъзможно без "бащинство", без нещо възвишено, което обединява хората. В противен случай хората стават не братя, а оръдия в ръцете на фанатици лъжци и честолюбци. Това е доказала и историята на социалните движения, които през XIX век сменят енциклопедизма. Социалистите, отхвърляйки пасторалната утопия на Русо, усвоили неговата главна мисъл: обществените, икономическите и политическите, тоест, външните промени са напълно достатъчни човек да намери сам себе си и да победи терзаещите го зли сили.

Обаче в същия този XIX век в тези теории се открили

зеещи празноти. Ускоряването на прогреса на цивилизацията, подобряването на условията на живот не е направило хората по-благодарни, щастливи и добри. Напротив, колкото по-нататък отива материалният прогрес, толкова по-ясно се очертава мрачната картина на духовните кризи и опустошеност. Тъгата по висшите ценности, страхът пред лицето на Молоха на бъдещата технизация и душевно израждане се усеща във втората половина на столетието не по-малко, отколкото неговия комфорт и оптимизъм. Това е отразено в симфониите на Чайковски, в драмите на Ибсен, във философията на Хартман, в афоризмите на Ницше, в романите на Достоевски. Човешката природа се оказва твърде отдалечена от онази "хармоничност" и "доброта", която "Хуманистите" предполагат че съществува в нея. Дори такъв борец за идеите на прогреса като Зола е признавал: "Да се мисли, че щастието ще цари, когато всички ще имат хляб — каква глупава надежда!"

Постепенно бледнеели старите идеали на секуларния хуманизъм, а новите се оказали толкова жалки, че едва ли са могли да запълнят празнината. "В тази малка лодчица — пише Мопасан — която се люлее в морето и която вълната може да потопи и да обърне, зная и чувствам, че нищо от това, което знаем не съществува тъй като земята, плаваща в празното пространство, е още по-самотна, още по-изгубена, отколкото тази лодка сред вълните. Тяхното значение е еднакво, тяхната съдба ще се сбъдне..."

А човекът! Какъв страшен, изроден и злобен е засанал той пред самия себе си. Нека си спомним песимистичните разкази на Лев Толстой, в които се прокрадва мисълта за безсилието на човека пред собствените му тъмни стихии. По-ярко и по-дълбоко от Достоевски никой може би не е разкрил онази бездна на чудовищна душевна извратеност, която се крие в хората. Той показва какви изродени форми приема стремежът на хората към самоутвърждаване. "На човека му трябва едно-единствено самостоятелно желание, каквото и да би струвала

тази самостоятелност и до каквото и да би довела тя. Човек може нарочно, съзнателно да си пожелае дори вредното глупаво, дори най-глупавото." И тук биха били напразни позоваванията на това, че Достоевски описва само патологичните характери. Ако това би било така, то неговото творчество би интересувало само психиатрите; но то намира широк отклик в целия свят, защото преживяванията на неговите герои са близки на повечето хора, във всеки един от нас живеят лебядкиновци, голядкиновци, смердяковци. Достоевски е престанал да ласкае човека и казва истината за него. И той не е бил единствен в това отношение. Не е ли възпявал Бодлер "цветовете на злото"? Не са ли звучали тези мотиви в поезията на Лафорг? В същите тези години, когато Достоевски е създал галерията на своите най-страшни герои, Артур Рембо написа "Пияният кораб" — тази бълнуваща фантасмагория за живота и човека, а Гюисман в своите романи повдига завесата над света на дивите извращения и кошунства.

И така, извършено бе новото "откритие на човека", и то се оказа откритие, способно да доведе до отчаяние. Постепенно започнаха да се досещат, че тайната на човешкото зло ни най-малко не се корени само в социалната среда, която по-скоро сама е резултат от това зло.

С всяко изминало столетие това става все по-ясно, тъй като никога по-рано духовната криза не е достигала такъв катастрофален размах. А нали ако човешката природа не е извратена сама по себе си, то подобряването на материалните условия би трябвало да освобождава всичките ѝ положителни качества и да ѝ се дава възможност да се развива. Онези свойства, които е прието да се наричат "звяр в човека", под влияние на цивилизацията трябва, както изглежда, да отстъпят на втори план. Между впрочем нищо подобно не е ставало, не става и сега. Кой ще се осмели да твърди, че "звярът" се проявява повече в пигмея от итурийските джунгли, отколкото в нацисткия палач, оборудван по последната дума на техниката?

През ХХ столетие съобщителните връзки получиха невиджано развитие, човек наистина стана господар на сушата, морето и въздуха. Медицината победи множество опасни недъзи, техниката осъществи истинска революция както в средствата за производство, така и в бита. Човекът овладя много тайни на своята планета и се устреми в космоса.

От гледна точка на хуманистичния култ към човека тези промени би трябвало най-накрая да издигнат хората на невиджана духовна висота, тъй като бяха отстранени голям брой фактори, които внасят зло в техния живот. Триумфът на секуларната цивилизация очарова дори много представители на християнството. Бонхофер говори за "пълнолетие" на човека, който отсега-нататък е способен да решава всичките си проблеми без вяра. На него пригласят и редица други богослови. Но тяхното мислене, при цялата си насоченост към съвременния свят, е дълбоко анахронично. Поразително е, че Бонхофер е написал тези думи, тогава, когато неговата страна е обхваната от изстъпления и е била под юздите на безумци.

Това ли се нарича "пълнолетие"?

Панорамата на нашия век включва в себе си не само успехи: урбанизацията и техническата революция имат своята страшна обратна страна. Средствата за масова информация, които правят лъжлива пропаганда, оглупяването на тълпата, която се храни със сензации, и която се хвърля от една мода към друга — нима с това подивяване не се заплаща "сладкият живот"?

Историкът на бъдещето (ако може да се вярва, че нашата цивилизация има бъдеще), изучавайки ХХ столетие, ще открие в него хубави неща. Но прекрасното е вечно; то се проявява винаги в хората, дори и тогава, когато те не са имали телевизори и ракети. А истински новото в наши дни ще ужаси историята.

Световните войни, които отнемат десетки милиони

живота, масовите убийства на мирно население, тоталитарните режими, изникващи от ново възпламеняване на стадните инстинкти, небивалото озверяване и съсловна и национална ненавист; войниците, които разстрелват в упор жени и деца, лекарите, които провеждат канибалски опити над хората, бодливата тел на лагерите, зад която приживе са гниели и са били измъчвани безброй невинни; ядреното оръжие, което сее страх и заплашва самото съществуване на човечеството; радиацията, невидимата отрова, която постепенно обгръща земното кълбо; примитивността на мисленето, сковано от шампи, фантастичното увеличаване на престъпността, която се корени не в тежките материални условия, а в любовта към престъплението; объркаността сред младежта от "загубеното поколение", невиданото разпространение на психическите заболявания, садизмът, сексуалната мания, патологичната надпревара за печалба, завладяваща не само професионалните предприемачи, но и най-широките слоеве на обществото — ето кое върви ръка за ръка с техническия прогрес.

Наистина се събдват пророческите думи на Тютчев: "Не плътта, а духът се разлага в наши дни". Нихилистите от миналия век са си блъскали главите над Апокалипсиса като го наричат "произведение на побъркан". Можели ли са те да предполагат, че епохата, която те така са очаквали, ще се наложи да описват с термини от тази пророческа книга?

Още през двадесетте години Алберт Швайцер писа: "Остана неосъзната страшната истина, която се съдържа в това, че според степента на историческото развитие на обществото и прогреса на неговия икономически живот, възможностите за процъфтяване на културата не се разширяват, а се стесняват."⁶ И както това е било преди, литературата и изкуството не са могли да не отразят болестите на цивилизацията: блънуваните видения на Салвадор Дали, романите на Камю и Сартър, Саган, Мърдок достатъчно ясно говорят за нейните симптоми.

Но би било невярно да се обяснява съвременната трагедия с техническата революция и другите външни особености на нашата епоха.

Както всичко добро и прекрасно във всички времена е излизало от сърцето на човека, така и причините за недъзите му се коренят главно в с а м и я н е г о. Той се оказва способен не само да достигне голяма духовна висота, но и да трови всичко, до което се докосне. Той можа в името на Евангелието да създаде инквизицията или терор — в името на свободата, равенството и братството. Прославяйки разума, той подложи целия свят на безумие...

Не е очудващо, че много съвременни мислители и учени, дори враждебно настроени към религиозния светоглед, са били принудени да се откажат от представата за човека като за хармонично и добро същество. Зигмунд Фройд и неговата школа разкриха това с особена убедителност. Психоаналитическият метод разкри пред съвременното човечество кошмарната бездна на неговия изкривен, извратен и болен душевен живот. Фройд показва, че човешкият разум едва се справя с мътните вълни на подсъзнателните демонични инстинкти, които е трудно да се изгонят и които дори подтиснати с разумни усилия, дремят във всеки от нас както спората на заразният бацил.

Човекът бяга от себе си сякаш се страхува от своето висше призвание. Неговите вътрешни конфликти, неговите "неврози", както наричат психоаналитиците греха, не са просто наследство от животинските прадеди. Животните, като правило убиват за прехрана, или за защита. Човекът наистина е обзет от злото.

"Злото — казва Ерих Фром — по своята същност е чисто ч о в е ш к о явление. Това е опит за възвръщане на това, което се явява по природа човешко: разума, любовта, свободата. Но злото не е просто човешко явление, то е трагично. Дори ако човек се върне към най-

архаичните форми на своя опит, той не може да престане да бъде човек."7 Обръщайки поглед към миналото, атеистът Фройд признава, че "демонологическите теории от древността и средновековието в крайна сметка са се оправдали"8.

Разработките на Конрад Лоренц и другите съвременни зоопсихолози показват, че йерархията на подчинение, чувството за собственост, националната ксенофобия имат своите праобрази в животинския свят. Но при човека всичките тези инстинкти от естествени реакции са прераснали в уродлив самоубийствен сатанизъм. Прогресът на техническата цивилизация тук се оказва безсилен или напротив, само задълбочава трагедията. "Инстинктът на хищния звяр — пише американският социолог Робърт Ардри — който никога не се намира напълно под контрола на разума може сега, освободен от всички задръжки, да ни гласне към безкрайни конфликти включително до този момент, когато родът *Homo Sapiens* ще измре окончателно"9. Трудно е да си въобразим нещо по-далечно от теорията за прогреса...

Така рухнаха наивните представи за идеалния "естествен човек"; язвата, разяждаща нашата природа, стана очевидна дори за хората на науката.

Това, до което са достигнали съвременната психология и социология е било известно на хората още в древността. В колективното съзнание на човечеството векове е живяло чувството за неудовлетвореност и усещането за тегнещия над него г р я х.